

УДК 342.7

<https://doi.org/10.31652/2786-6068-2023-3-25-30>

Тетяна Тарасевич

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічно-правових дисциплін
e-mail: Tetiana.Tarasevych@vspu.edu.ua

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ТА ЦІННОСТЕЙ БІОМЕДИЧНОЇ ЕТИКИ

У статті проаналізовано принципи, що регулюють використання нових біотехнологій у життєдіяльності людини. Відзначаються тенденції розвитку цих принципів, серед яких розширення системи принципів біоюриспруденції, вплив на їх формування принципів біоетики; активне використання їх у судовій практиці.

Наразі під егідою Ради Європи розроблено комплекс міжнародно-правових та рекомендаційних актів, що регулюють сферу біоетики, а також пов'язаних з нею питань. Конвенція Ов'єдо є єдиним міжнародним юридично обов'язковим документом про захист прав людини у біомедичній галузі. З уваги на європейську систему захисту прав людини, у Конвенції закріплені такі ключові принципи, які стосуються права людини у сфері біомедицини: пріоритет людини, вільна та поінформована згода, захист права на повагу до приватного життя та право на інформацію. Зазначені положення корелюють з основною метою договору – гарантувати права та основні свободи кожного, зокрема недоторканність, а також забезпечувати захист гідності та індивідуальної цілісності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини. Відповідно до Конвенції Ов'єдо держави-члени зобов'язані захищати гідність і недоторканність кожної людини без будь-якої дискримінації. Особливу роль у сфері біоетики покликані відіграти міжнародно-правові договори та акти Ради Європи, які стимулюють держави до розробки відповідного внутрішньодержавного законодавства та інших правових заходів щодо захисту прав людини.

Ключові слова: права людини, соматичні права, принципи права, біоетика, біоюриспруденція, біоправо, біотехнології, біомедицина.

Tetiana Tarasevych

INTERRELATION OF CONSTITUTIONAL PRINCIPLES AND VALUES OF BIOMEDICAL ETHICS

The article analyzes the principles governing the use of new biotechnologies in human life. The development trends of these principles are noted, including the expansion of the system of principles of biojurisprudence, the influence on their formation of the principles of bioethics; active use of them in judicial practice.

Currently, under the auspices of the Council of Europe, a set of international legal and advisory acts regulating the field of bioethics, as well as related issues, has been developed. The Oviedo Convention is the only international legally binding document on the protection of human rights in the biomedical field. Based on the European system of human rights protection, the following key principles related to human rights in the field of biomedicine are enshrined in the Convention: the priority of the person, free and informed consent, protection of the right to respect for private life and the right to information. The specified provisions correlate with the main purpose of the agreement - to guarantee the rights and basic freedoms of everyone, in particular, inviolability, as well as to ensure the protection of human dignity and individual integrity in connection with the application of the achievements of biology and medicine. According to the

© Тарасевич Т.

Oviedo Convention, member states are obliged to protect the dignity and integrity of every person without any discrimination. International legal treaties and acts of the Council of Europe, which stimulate states to develop appropriate domestic legislation and other legal measures for the protection of human rights, are supposed to play a special role in the field of bioethics.

Key words: human rights, somatic rights, legal principles, bioethics, biojurisprudence, biolaw, biotechnology, biomedicine.

Постановка проблеми. У медичному науковому співтоваристві розробляються й обговорюються також принципи біоетики, які можна було б визнати універсальними [2, с. 28-29]. Як такі називають передусім повагу автономії особистості (її права на самовизначення) і прагнення до забезпечення блага пацієнта, що ґрунтується на фундаментальних демократичних конституційних цінностях, серед яких принципи свободи, гідності, солідарності, поваги автономії особистості, справедливості, орієнтації на благо (роби добро). Довгий час пріоритет у галузі розробки принципів біоетики належав США. Основні етичні принципи Європейської біоетики і біоправа [1], розроблені в рамках дослідницького проекту Єврокомісії, – так звані «принципи Кемпа» (П. Кемп – координатор й автор концептуальних ідей) – як основоположні охоплюють автономію, гідність, цілісність і вразливість людської особистості. При цьому пріоритет моральних принципів і цінностей, що становлять основу так званого принципалістського підходу, визначає відмінність подальших шляхів розвитку біоетики в Європі й Америці.

На наш погляд, особливістю вітчизняної біоюриспруденції є інтегративний підхід, що вимагає об'єднання в діяльності лікаря і дослідника всіх підходів. Розглянемо насамперед універсальні принципи, норми і цінності біомедичної етики, відповідні духовним традиціям європейських культур і велінням часу.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Теоретичні, конституційно-правові та біомедичні проблеми соматичних прав людини розглядали у своїх працях О. Барабаш, В. Завальнюк, М. Лаврик, Т. Тарахонич, С. Стеценко, І. Сенюта, Я. Триньова та ін. Важливий внесок у розвиток біоюриспруденції зробили такі вітчизняні вчені, як В. Вовк, М. Громовчук, К. Ксьонзик, М. Маринів, Т. Михайліна, Ю. Турянський, Р. Хажинський та ін. Попри високу затребуваність у дослідженнях соматичних прав людини сьогодні привертають увагу авторів проблеми принципів їх закріплення в чинному законодавстві та міжнародних актах з огляду на відсутність чіткого правового регулювання.

Мета статті. Мета дослідження покликана розкрити сучасні теоретико-правові підходи до розуміння принципів біомедицини крізь призму закріплення соматичних прав людини в чинному законодавстві та міжнародних нормативно-правових актах задля їх універсального тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Метою існування принципів права є формування правового ідеалу в найзагальніших, фундаментальних положеннях, зокрема і в Конституції. Крім того, основні засади мають особливе теоретичне, правотворче, правозастосовне значення, що можуть виконувати функції права. Адже принципи права є нормативною формою вираження конституційних цінностей: принцип безперешкодного здійснення прав людини, принцип свободи, рівність учасників правовідносин. Принципи, поруч із нормами, є складовим елементом чинного права [3, с. 128-134]. І всі норми права мають відповідати конституційним принципам.

Принципи права – це одна із форм права, це засоби правового регулювання суспільних відносин, так би мовити, «дорожня карта» для правотворчих органів у процесі конкретизації ними принципів права та вироблення норм права. По суті, принципи права і норми права – різні регулятори суспільних відносин. Принципи права є первинним елементом системи права, які можуть застосовуватись безпосередньо [4, с. 22-28].

Важливою тенденцією розвитку системи і змісту принципів біоюриспруденції є їх активне застосування та тлумачення в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Серед актуальних справ можна навести приклади правового захисту суб'єктів

біоюриспруденції на основі застосування принципів поваги до гідності, автономії особистості, захисту генетичної недоторканності людини та інших пов'язаних з ними принципів біоюриспруденції. Так, під час розгляду справи «Ельберте проти Латвійської Республіки» [5], (про порушення ст. 3 і ст. 8 Європейської конвенції з прав людини у зв'язку з вилученням судово-медичними експертами тканин з тіла померлого чоловіка без згоди заявниці) ЄСПЛ вважав за потрібне враховувати Керівні принципи ВООЗ щодо трансплантації людських клітин, тканин та органів (схвалено на 63-й Сесії ВООЗ 21.05.2010, Резолюція WHA63.22). ЄСПЛ встановив порушення ст. 8 Конвенції, оскільки як близька родичка заявниця мала право висловити згоду або відмову на вилучення тканин померлого чоловіка [6].

У постанові від 27.08.2015 року у справі «Паррілло (Parrillo) проти Італії» (скарга № 46470/11) щодо порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку із встановленою в державі заборонаю на передачу ембріонів для проведення наукових досліджень ЄСПЛ зазначив, що «ембріони містять генетичний матеріал заявниці і, відповідно, є складовою її генетичного матеріалу та біологічної ідентичності». Суд дійшов висновку, що можливість заявниці приймати свідоме й обдумане рішення щодо долі своїх ембріонів торкається глибоко особистих аспектів її приватного життя і, отже, має стосунок до її права на самовизначення [7].

У будь-якій сучасній демократичній державі принципи права є одним із центральних елементів у системі правового регулювання, що визначає правові основи суспільства та держави [8, с. 16-23]. Біоправа людини як інститут біоюриспруденції є одночасно частиною інституту прав і свобод людини [9]. У структурі біоюриспруденції цей інститут ніби відповідає принципам (образно кажучи, за аналогією з архітектонікою інститутів у конституціях, де перші розділи визначають насамперед загальні принципи права (основи конституційного ладу) та права людини).

Біоправа людини, будучи складним, комплексним і багатовимірним явищем, що постійно розвивається, органічно вплетені в соціальну діяльність людей. Вони мають універсальний характер, формально виражені в багатьох міжнародних та внутрішньодержавних правових актах. Отож принципи мають властивість «вагомості» або «важливості», тимчасом як усі норми права обов'язкові рівною мірою.

Загалом, на думку Б. Островської, біоетичні принципи визначають межі допустимого втручання у природу людини, а також встановлюють заборону чи обмеження будь-якої діяльності, яка може становити загрозу життю, здоров'ю та гідності людини. На переконання вченої, усі біоетичні принципи перебувають у тісній взаємодії, оскільки спрямовані на захист життя, здоров'я та гідності людини. До основних біоетичних принципів, на її думку, належать: принцип заборони дискримінації (недискримінації), добровільної інформованої згоди особи (на проведення наукових досліджень і медичних втручань) та конфіденційності, заборони фінансової вигоди щодо використання тіла людини, його частин, переваги користі над шкодою, пріоритету людини, особистої автономії, цілісності особи тощо [10, с. 38-54]. Очевидно, що перше місце у списку біоетичних принципів посідає принцип автономії особистості. Що стосується інших принципів, то вони виступають в різному «наборі» й іноді несуть різний зміст, що відображає специфіку регіональних підходів до прав людини, національних традицій і цінностей. Автономія особистості – принцип біомедичної етики, оснований на єдності прав лікаря і пацієнта, що передбачає їхній взаємний діалог, при якому право вибору і відповідальність не зосереджуються цілком у руках лікаря, а розподіляються між ним і пацієнтом. Згідно із цим принципом прийняття надійного в етичному сенсі медичного рішення ґрунтується на взаємній повазі лікаря і хворого та їхній активній спільній участі в цьому процесі, що вимагає компетентності, інформованості пацієнта і добровільності ухвалення рішення. Етичною основою принципу автономії особистості слугує визнання її незалежності і права на самовизначення. Тож повага до автономії стосується насамперед особистості, яка має можливість і право розпоряджатися своїм життям і здоров'ям, аж до свідомої відмови від лікування, навіть якщо це рішення

© Тарасевич Т.

коштуватиме їй життя. Принцип автономії особистості тісно пов'язаний з іншим основоположним принципом біоетики – інформованою згодою.

Принципи автономії особистості, інформованої згоди, добровільності – це принципи «суб'єкт-суб'єктного» порядку, що передбачають рівність і незалежність партнерів, активну роль пацієнта і його право на самовизначення в процесі лікування або обстеження. Але з огляду на розвиток медицини і залучення до біомедичних досліджень та маніпуляцій щораз більшої кількості людей особливу роль починають відігравати принципи, умовно кажучи, «пасивного» стилю, що передбачають екзистенційну турботу суспільства і медиків – лікарів і дослідників про дотримання етичних вимог щодо пацієнтів, які потрапляють у залежність від них. Особливу роль у зв'язку із цим відіграють принципи цілісності і вразливості, висунуті європейськими біоетиками. Ці принципи безпосередньо пов'язані з повагою гідності особистості і заторкують як фізичну, так і психічну сторони життєдіяльності індивіда.

Як наголошує О. Пастернак, система цінностей і ставлення до них визначає рівень суспільного розвитку на основі активізації антропологічного чинника. Втручання людини у природу та у власне буття призвело не тільки до науково-технічного прогресу, а й до зміни аксіологічної парадигми та моделі сприйняття приватності особи, цілісності її як тілесної і духовної істоти [11, с. 280-283]. З огляду на це цілісність як принцип – це те, що забезпечує тотожність особистості самій собі, її самоідентифікацію, і тому не повинно піддаватися маніпуляціям або руйнуванню. Цілісність пов'язана зі «життєвою історією» індивіда, яка створюється пам'яттю про найважливіші події власного життя й інтерпретацією життєвого досвіду. Потреба захищати психофізичну цілісність людини, мінімізувати її порушення вимагають розробки етичних і правових норм, що стосуються, зокрема, генетичних маніпуляцій і втручань у генетичну структуру індивіда, проблеми використання частин людського тіла – органів, тканин тощо.

Останнім часом дедалі більш обговорюваним у біоетиці стає принцип обережності, покликаний регулювати ухвалення рішень і ведення дослідницької та клінічної діяльності, коли наслідки її не є визначені і викликають побоювання через непередбачуваність або несприятливий розвиток ситуації.

Цей принцип ґрунтується на почутті відповідальності тих, хто ухвалює рішення, робить прогнози і виконує діяльність в умовах ризиків (біомедичних, генетичних тощо), щоб уникнути або зменшити морально неприйнятний збиток. Під останнім розуміють збиток, який загрожує життю або здоров'ю людей; є серйозним і практично непоправним; завдається без належної уваги до прав тих, кому заподіюється.

Однак вчені наголошують на деякій відмінності американської і західноєвропейської моделей біоетичних принципів [12, с. 16-24]. Зокрема, американська модель орієнтована переважно на взаємодію лікаря і пацієнта, тимчасом як європейська має більш «соціологізований» характер [13, с. 68-72]. У європейській біоетиці фундаментальні моральні принципи розглядаються як норми захисту особистості в державі, що вимагає більш широкого соціального контексту справедливості, відповідальності та солідарності.

Вітчизняна концепція біомедичної етики будується на універсальних принципах – і американських, і європейських, – але дещо схиляється в бік їх соціологізації [14]. Підтвердження тому – принципи конфіденційності та секретності в їх застосуванні в галузі клінічної медицини та біомедичних досліджень.

У цьому зв'язку варто коротко проаналізувати принцип конфіденційності. Отже, принцип конфіденційності (нерозголошення лікарської таємниці) – це принцип біомедичної етики, що виявляється у взаємній довірі між лікарем і пацієнтом [15, с. 35-38]. Існує два види етичних аргументів, які вимагають дотримання принципу конфіденційності. Перший – утилітаристський, що ґрунтується на міркуваннях корисності. Суть його в тому, що порушення конфіденційності різко погіршує взаємини пацієнта і лікаря й ускладнює виконання останнім своїх обов'язків. Другий – деонтологічний – спирається на гуманістичні моральні міркування, за якими кожен індивід як член суспільства має право сам вирішувати,

кому і якою мірою його думки, переживання, почуття, відомості про обставини його життя можуть бути повідомлені. Конфіденційність передбачає суворе дотримання лікарської таємниці, надійне зберігання лікарем інформації, отриманої від пацієнта, анонімність проведених досліджень, мінімізацію втручання в особисте життя пацієнта, ретельне зберігання конфіденційних даних та обмеження доступу до них не тільки за життя, але й після смерті пацієнта. У дотриманні принципу конфіденційності проявляється відданість інтересам пацієнта, професійна чесність і порядність лікаря. Збереження в таємниці інформації, що стосується пацієнта, дотримання секретності визначається правом кожної людини на невтручання у сферу її приватних інтересів.

Основний тягар моральної відповідальності за дотримання або недотримання секретності та конфіденційності несе, звичайно ж, той, кому безпосередньо була довірена таємниця – лікуючий лікар або медик-дослідник. До змісту поняття лікарської таємниці входять, так би мовити, дві таємниці: по-перше, відомості про хворого, отримані від нього самого, його родичів, близьких йому людей, по-друге, відомості, отримані під час діагностування, обстеження хворого або проведення медичних досліджень – інформація, яку треба або не треба довіряти хворому, «непосвяченим», громадськості. Ці два аспекти лікарської таємниці, переплітаючись між собою, породжують низку етичних проблем. Зокрема, на яких моральних принципах і правових нормах оснований інститут лікарської таємниці? Чи має лікарська таємниця етичні і юридичні межі?

Варто обумовити, що дотримання лікарської таємниці – це категоричний імператив медицини, що має глибокий гуманістичний сенс. Медична таємниця виступає своєрідною перевіркою моральної культури кожного медика як професіонала і людини. І якщо погодитися з тим, що моральне кредо медика – його професійний обов'язок, що вимагає вважати благо пацієнта пріоритетною метою, то збереження лікарської таємниці – один із проявів цього обов'язку. У зв'язку із цим постає питання про міру моральної відповідальності лікаря за збереження лікарської таємниці під час лікування, а медичного закладу загалом – під час організації та проведення досліджень.

Моральна відповідальність має доповнюватися юридичною відповідальністю за «потаємність» особистого життя людини [16]. У ст. 80 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» вказано, що «особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством» [17].

Особливе місце в дотриманні лікарської таємниці посідає проблема суб'єкта, якому лікар повідомляє інформацію про діагноз, результати дослідження або випробувань [18, с. 308-315]. Передусім таку інформацію повідомляють пацієнтові. По-друге, таким суб'єктом можуть бути і родичі, якщо це обумовлено необхідністю догляду за хворим і не суперечить його волі. Зазвичай родичі зацікавлені у збереженні здоров'я близьких. Але трапляються ситуації, коли вони, навпаки, бажають смерті близької людини, або пацієнт знаходиться в конфронтації з ними. Можливо, у нього є інша довірена особа, яка представляє його інтереси і він повідомляє про це лікаря або юридично оформляє довіреність на ім'я цієї людини. У таких випадках лікарю належить вирішувати, чю волю він повинен виконати: волю хворого чи його родичів. Окрім того, будучи свідком у судовому процесі, лікар не має права замовчувати те, що йому відомо. І в разі, так би мовити, зіткнення обов'язку дотримуватися лікарської таємниці з обов'язком сприяти суду в розкритті істини закон віддає перевагу останньому.

Висновки. Узагальнюючи зазначимо: оскільки принципи як регулятори суспільних відносин взаємопов'язані між собою та взаємодоповнюють один одного, а також з огляду на те, що кожен принцип має розглядатися в контексті інших принципів, вважаємо, що в цілому сформувалася універсальна модель регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням нових біотехнологій у життєдіяльності людини. Однак, враховуючи, що нові біотехнології дозволяють вирішувати важливі питання, зокрема пов'язані з досягненням високого рівня здоров'я, не варто недооцінювати можливі ризики. Тож вважаємо, що саме

© Тарасевич Т.

інтегративний підхід має бути покладено в основу регулювання відносин, що виникають у сфері реалізації досягнень біотехнології в життєдіяльності людини, а подальший розвиток системи принципів біоправа має здійснюватися на основі поєднання принципів права та принципів біоетики, їх діалектичної взаємодії, основою якої є аксіологічний аспект.

Список використаних джерел:

1. Basic ethical principles in european bioethics and biolaw . ed.: J. D. Reindtorff, P. Kemp. Vol. I: Autonomy, dignity, integrity and vulnerability. 2000. 428 p.; Barselona. Vol. 2.
2. Beauchamp T. L., Childress J. F. Principles of biomedical ethics : *Oxford University Press*. 1994. 546 p.
3. Case of Parrillo v. Italy (Application no. 46470/11) *ECHR* 27 August 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-157263> (date of access: 05.09.2023).
4. Vasak K. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *The UNESCO Courier: a window open on the world*. Paris. November 1977. P. 28–29. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063> (date of access: 15.08.2023).
5. Rendtorf J. D., Kemp P. Basic ethical principles in European bioethics and biolaw. Autonomy, dignity, integrity and vulnerability. *Guissona: Impremta Barnola*. 2000. Vol. 1. 428 p.
6. Veatch R. M. Theories of bioethics. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics*. 1999. № 9. P. 35–38. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11616.htm> (date of access: 26.02.2023).
7. Вовк В. М. Соматичні права як кластер юридичних гарантій «самовласності» в контексті трансгуманізму. Філософські та методологічні проблеми права. 2020. № 2 (20). С. 68–72.
8. Гришук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір. *Вісник Львівського університету. Сер. юридична*. 2015. Вип. 61. С. 16–23.
9. Громовчук М. В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект: автореф. дис. д-ра юрид. наук. Ужгород, 2021. 37 с.
10. Денова Л. Д. Принципи біоетики в лікуванні та реабілітації пацієнтів з хронічною хворобою нирок. *Нирки: журнал*. 2022. Т. 11, № 4. DOI: <http://dx.doi.org/10.22141/2307-1257.11.4.2022.382> (дата звернення: 26.02.2023).
11. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.
12. Медичне право: підручник за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Б. Булеци; д-ра юрид. наук, доц. М. В. Менджул. Ужгород: *ТОВ «PIK-У»*. 2021. 720 с. С. 308-315.
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 06.04.2023).
14. Островська Б. Біоетичні принципи як утвердження в міжнародному праві нового рівня захисту прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 38–54.
15. Пастернак О. О. Універсальні принципи біоетики як антрополого-правові орієнтири правосуддя. *Науковий вісник Львівського державного університету*. 2017. № 3. С. 280-283.
16. Рабінович П. М. Принципи права. *Юридична енциклопедія: в 6 т. за ред. Ю. С. Шемшученка (голова ред. кол.) та ін. Київ. Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана 1998–2004*. Т. 5. 2003. С.128-134.
17. Речицький В. В. Права людини в Україні: критичний погляд на досягнуте. *Право України*. 2015. № 10. С. 79–86.
18. Токарчик Р. Про необхідність трансформації концепції прав людини у концепцію прав життя. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/184133/183884> (дата звернення: 26.02.2023).